
This is the **published version** of the bachelor thesis:

Viciano Gutiérrez, Míriam; Tirado Sanchez, Aránzazu, dir. Què va afavorir la victòria de Bolsonaro al Brasil el 2018?. 2021. (818 Grau en Ciència Política i Gestió Pública)

This version is available at <https://ddd.uab.cat/record/272639>

under the terms of the license

Facultat de Ciències Polítiques i Sociologia

Treball de Fi de Grau

Què va afavorir la victòria de Bolsonaro al Brasil el 2018?

Autor/a: Míriam Viciano Gutiérrez

Tutor/a: Aránzazu Tirado Sánchez

Data en: 20 de maig de 2022

Grau en: Ciència Política i Gestió Pública

ÍNDEX

1. INTRODUCCIÓ	3
2. MARC TEÒRIC	3
2.1. Definició i elements de l'extrema dreta	3
2.2. Situació de l'extrema dreta al conjunt d'Amèrica Llatina	5
2.3. Context del Brasil	6
3. METODOLOGIA	7
4. MARC ANALÍTIC: Elements de l'extrema dreta al Brasil i victòria de Bolsonaro	8
4.1. Situació econòmica	8
4.2. Lawfare	9
4.3. Valors de la societat brasilera	11
4.4. Campanya electoral	12
5. CONCLUSIONS	14
6. BIBLIOGRAFIA	17

1. INTRODUCCIÓ

En aquesta recerca es tractarà la victòria de Bolsonaro a les eleccions presidencials de 2018 al Brasil, un país amb un sistema de majoria absoluta amb dues voltes a les eleccions. Bolsonaro, líder del “Partido Social Liberal” va guanyar les eleccions presidencials l’any 2018 amb un 55,13% dels vots a favor seu a la segona volta.

Per tant, l’objectiu de la següent recerca és establir els motius de la victòria de Bolsonaro a les eleccions presidencials de 2018, el qual molts autors el relacionen amb una ideologia d’extrema dreta. Les preguntes de recerca són les següents: (1) perquè va guanyar Bolsonaro les eleccions?, (2) la victòria de Bolsonaro té alguna relació amb la dictadura que va viure Brasil al segle passat?, i (3) la victòria de Bolsonaro té lligam amb què hi ha cert rebuig social o rebuig cap a la classe política?

La hipòtesi de partida d’aquesta recerca és la següent: la principal causa de la victòria de Bolsonaro al Brasil ha estat el descontentament social cap als líders anteriors, ja que Bolsonaro es presenta com una alternativa a la classe política governant.

2. MARC TEÒRIC

2.1. Definició i elements de l’extrema dreta

L’extrema dreta és un fenomen emergent a diverses regions del món, que també està creixent a Amèrica Llatina. El sorgiment es pot produir de forma diferent a cada regió i a cada país, amb els trets comuns característics de l’extrema dreta (Sanahuja, 2019).

L’extrema dreta es considera aquella ideologia basada en la creença de condició especial d’un poble o cultura, així com en l’amenaça que aquest grup pateixi per part d’un altre grup, interrompent el seu camí de dominació de la resta de societats, segons el blog de Sociologia i Política.

L’extrema dreta es caracteritza per distingir entre aquelles persones nascudes al territori i els immigrants. Fomenta identitats diferents, un “nosaltres” i un “ells”, i la immigració és concebuda com a amenaça per al propi país tant en l’àmbit de la seguretat com cultural. Per tant, s’adopta un posicionament nativista i en defensa de la homogeneïtat i la puresa de la nació, amb preferència pels nacionals (Simón, 2020).

Segons Durham, els moviments d'extrema dreta es caracteritzen per allò que rebutgen: el col·lectiu LGBT, el feminisme, l'avortament, les minories ètniques, l'ambientalisme, l'ateisme, entre altres. Fins i tot alguns també rebutgen la seguretat social, la política i la regulació de l'Estat (Panigo, Castillo i Monzón, 2019).

Aquesta ideologia també posa en qüestionament els valors vigents a les institucions liberals així com les organitzacions internacionals que sustenten el sistema construït a partir de la globalització. Actualment, les forces d'extrema dreta es troben en ascens, amb les quals emergeixen demandes de protecció de la nació i es rebutgen els elements socioculturals propis de societats liberals (Sanahuja, 2019).

Hi ha diferents definicions i cert debat sobre què són l'extrema dreta i la dreta radical. En aquesta recerca considerarem extrema dreta aquella ideologia que concep la immigració com una amenaça per la seguretat i la cultura del propi país, així com rebutja moviments socials que afavoreixen l'emancipació de col·lectius reprimits, com el feminisme i el moviment LGBT.

Quant a l'economia, l'extrema dreta pot ser compatible amb el lliure mercat o bé rebutjar-lo. Pot haver-hi extrema dreta en un sistema capitalista, per exemple. A vegades, aquesta ideologia rebutja tant les institucions liberals com la intervenció de l'Estat. Tot i això, en moltes ocasions les institucions liberals són compatibles amb l'extrema dreta precisament perquè la democràcia liberal com a tal permet la seva entrada a les institucions i l'obtenció d'un paper en la democràcia i en la representació de la ciutadania.

Són diversos els elements que afavoreixen el sorgiment de moviments o forces d'extrema dreta en una regió. El primer signe del sorgiment de l'extrema dreta, comú arreu del món, és la fi de l'optimisme generat després de la Guerra Freda, amb la consolidació de la democràcia liberal, per tant el seu sorgiment seria una resposta a l'ordre liberal que ha deixat la globalització. L'optimisme que s'havia generat es transforma en pessimisme o decepció després de les crisis econòmiques, debilitant, d'aquesta manera, el consens liberal (Sanahuja, 2019).

Aquest primer motiu està relacionat amb el segon factor que contribueix al sorgiment de l'extrema dreta: el descontent social. El pensament d'extrema dreta es cultiva mitjançant la idea de decadència i de necessària regeneració (Simón, 2020), i això és el que ha passat amb l'ordre que es va establir a finals del segle XX: la globalització ha incomplert promeses d'inclusió social, generant incerteses, a més de desigualtats, i debilitant la capacitat de l'Estat per solucionar-les (Sanahuja, 2019), per això alguns sectors de la societat no estan satisfets amb l' statu quo.

Un tercer factor que pot afavorir l'aparició de l'extrema dreta són els valors socials. Si una societat vol defensar els valors tradicionals, tendirà a donar suport a partits d'extrema dreta, ja que són aquests els que normalment estan arrelats als valors

tradicionals de la societat en qüestió. Per exemple, un d'aquests valors podria ser la religió, que és un valor amb molt de pes a Amèrica Llatina, on els moviments evangèlics tenen un paper rellevant en la configuració de les orientacions polítiques conservadores dels ciutadans (Arroyo i Stumpf, 2020).

L'evolució dels valors explica el sorgiment i el suport que rep l'extrema dreta tant a Europa com a Amèrica Llatina, on el suport a l'autoritarisme i als partits de dretes està augmentant (Arroyo i Stumpf, 2020).

2.2. Situació de l'extrema dreta al conjunt d'Amèrica Llatina

Com s'ha explicat anteriorment, l'extrema dreta està creixent i proliferant a diferents regions del món. Són diversos els països d'Amèrica Llatina als quals existeixen forces o partits d'extrema dreta, com per exemple, Xile amb el Partit Republicà o Argentina amb Proposta Republicana, entre d'altres. En aquesta regió, s'està creant un ambient favorable a la difusió d'aquesta ideologia, la qual s'adapta als nous temps i es manté ferma als seus valors alhora (Cannon i Rangel, 2020).

Com a d'altres zones del món, l'Amèrica Llatina està patint un fort ascens de la dreta, a causa d'un creixent descontentament amb la classe dirigent o *establishment* (El-Erian, 2016). A Amèrica Llatina existeix un rebuig al baix creixement econòmic que estan experimentant alguns països durant els darrers anys a partir de les recessions econòmiques. Les desigualtats socials existents també són preocupants (El-Erian, 2016), per tant, la població llatinoamericana pot estar donant suport a aquest tipus de forces perquè presenten una alternativa a l'ordre vigent, amb el qual estan descontents.

El sistema de post-Guerra Freda, que es pot entendre com la fi de l'esperança de trobar un sistema alternatiu al capitalisme o al lliure mercat, va ser rebutjat per líders o forces d'esquerres, com ara el Partit dels Treballadors (PT) en el cas del Brasil. Actualment, aquests líders són considerats la classe política o l'*establishment*. És per això que els partits o líders que emergeixen són, majoritàriament, *antiestablishment*, no només a Amèrica Llatina, per exemple, ha passat el mateix als Estats Units d'Amèrica (EUA) amb Donald Trump (El-Erian, 2016).

En definitiva, l'extrema dreta que està sorgint a Amèrica Llatina es tracta d'un moviment antiprogressista i anti-erosió dels valors tradicionals, que presenta un discurs propi de l'anticomunisme de la Guerra Freda. Alguns autors l'anomenen la "fi del cicle progressista" (Panigo, Castillo i Monzón, 2019), perquè la seva emergència coincideix amb la sortida del govern d'algunes forces de l'esquerra regional.

Aquest va ser el cas de Jair Bolsonaro. La seva victòria electoral el 2018 va suposar, segons Stefanoni, un punt d'inflexió al sistema de partits d'Amèrica Llatina,

provocant un gir cap a la dreta en el paradigma polític de la regió. També suposa diversos riscos, com ara l'extensió del seu model comunicatiu. Això ha provocat una "bolsonarització" dels discursos, a més d'un ambient d'"esquerrafobia" creixent, el qual ja s'aprecia a algunes parts del territori sud-americà, com ara a Argentina amb Miguel Ángel Pichetto i els seus discursos anti-immigració, o a Bolívia amb la oposició a favor del govern de Bolsonaro al Brasil (Stefanoni, 2018).

2.3. Context del Brasil

Cal situar el context del Brasil a mitjans del segle XX, moment en el qual Getúlio Vargas es trobava en el poder. Vargas es va centrar en la qüestió social i en els treballadors, així com en la modernització i industrialització del país (Wolfe, 2010). El 1962 va començar un període de recessió econòmica, tot i que el 1968 va tornar el creixement. Durant la recessió, va sorgir la Dictadura militar, instaurada el 1964 a partir d'un Cop d'Estat que la societat va permetre a causa del desgast del govern de Vargas, a més de per l'amenaça que suposava el socialisme pel desenvolupament que s'havia donat al Brasil. El Cop d'Estat va tenir lloc degut a tensions entre el govern, en aquell moment d'esquerres, i els conservadors: les classes dominants volien protegir el país de processos que portessin a un sistema proper al socialisme com a Cuba. El Cop d'Estat tenia dos objectius principals: la seguretat nacional i el desenvolupament econòmic (Dos Santos, 1995).

Durant la dictadura, el poder cada cop es desplaçava més cap a la dreta i la polarització era creixent: o socialisme o feixisme. Hi havia una gran repressió contra els líders de forces d'esquerres, i fins i tot contra els liberals. Era un règim autoritari i totalitari (Dos Santos, 1995).

Després de quasi dues dècades de dictadura, el 1982, es van celebrar les primeres eleccions democràtiques. La dictadura es va desgastar sobretot pel deteriorament del seu model econòmic, a causa del creixent dèficit en la balança de pagaments, principalment (Dos Santos, 1995).

A partir de 1985, es va instaurar un règim democràtic, i, tal com el contingut de la nova constitució mostrava, es va crear un clima en el qual les forces d'esquerres i de centre-esquerra serien incloses i deixarien d'estar fora del sistema (Dos Santos, 1995).

Des de llavors, al Brasil es celebren eleccions cada 4 anys, i compta amb un sistema de democràcia representativa. Durant aquesta darrera època democràtica, han governat al Brasil forces de centre (Partit del Moviment Democràtic Brasiler), de centre-esquerra (Partit de la Social Democràcia Brasileira) i d'esquerres (Partit dels Treballadors).

3. METODOLOGIA

La recerca que es durà a terme en aquest treball és de tipus qualitativa. La metodologia que s'emprarà per assolir l'objectiu d'aquesta recerca i respondre a les preguntes plantejades anteriorment és la següent:

- Primerament, s'ha dut a terme la lectura de la bibliografia adequada per tal de conèixer l'extrema dreta i la seva situació al continent d'Amèrica Llatina, així com el context del Brasil. La informació més rellevant extreta de la literatura que tractava aquest temes ha estat plasmada durant el marc teòric d'aquest treball.

- Seguidament, es tractaran diverses variables per determinar si han influenciat en que Bolsonaro guanyés les eleccions presidencials de 2018. Les variables que s'analitzaran són les següents:

1. Economia: Segons l'Institut Nacional d'Estadística (INE), l'economia és la disciplina que estudia com s'organitzen els recursos disponibles per satisfer les diferents necessitats i tenir un major benestar. Aquesta recerca, a l'hora de tractar l'economia, es centrarà en la recessió econòmica que ha patit el Brasil, així com en els sectors econòmics que han donat suport a Bolsonaro durant les eleccions presidencials de 2018.

2. *Lawfare*: En un context d'Amèrica Llatina, es pot entendre el *lawfare* com a un procés de desestabilització, orientat a un canvi de règim o de govern mitjançant instruments legals i administratius, sense la intervenció de les forces armades, i amb la ingerència directa o indirecta d'EUA (Romano, 2021).

3. Valors de la societat: Els valors d'una societat són aquells criteris o conviccions que comparteixen els éssers humans d'una societat, que determinen el seu comportament o conducta (Martinez Frago, 2015).

4. Campanya electoral: Una campanya electoral, segons la Real Acadèmia Espanyola (RAE), és un conjunt d'activitats desenvolupades per les candidatures per tal de captar votants en unes determinades eleccions.

La victòria electoral de Bolsonaro al Brasil pot ser conseqüència de diversos factors en conjunt. A continuació, es tractaran els elements definits anteriorment per determinar si han tingut influència o no en la victòria de Bolsonaro a les eleccions presidencials de 2018.

4. MARC ANALÍTIC: Elements de l'extrema dreta al Brasil i victòria de Bolsonaro

4.1. Situació econòmica

La Gran Recessió de 2008, que va afectar a les economies d'arreu del món, també va tenir algunes conseqüències al Brasil. Tot i això, no va tenir tant impacte com en altres països perquè el Brasil es trobava amb uns nivells de creixement econòmic més elevats, les empreses tenien bona salut financera i la població estava molt poc endeutada. A més, Brasil va ser un dels països llatinoamericans que més inversió estrangera va rebre durant la crisi (Carvajal i Rengifo, 2021).

Durant els últims anys, el Brasil havia gaudit d'un creixement i de certa estabilitat econòmica (Libardi, 2018). Tot i això, entre 2015 i 2016 va tenir lloc una recessió econòmica, causada principalment per un dèficit fiscal, conseqüència d'un excés de despesa durant el govern de Dilma Rousseff (Watson, 2018). Altres autors consideren que la recessió té relació amb la caiguda del consum de les famílies, així com el debilitament de l'activitat productiva, causat per una pèrdua de competitivitat de la indústria i una retallada de les inversions (Lissardy, 2016). El país encara es recupera de forma lenta d'aquesta recessió (Krugman, 2018).

Malgrat les polítiques socials implementades a l'inici pel PT, que van reduir la pobresa i la desigualtat, millorant la situació d'una part de la població brasilera i reduint la desigualtat social durant el període d'estabilitat i creixement econòmic, a partir de la darrera recessió econòmica es van començar a implementar polítiques d'austeritat (Libardi, 2018).

Aquesta situació va provocar que diversos grups de població que sentien descontentament amb el PT, en part causat per la recessió econòmica, van votar a Bolsonaro (Watson, 2018). Un dels sectors més rellevants que va donar el seu suport electoral a Bolsonaro són els empresaris, que confien més en Bolsonaro, proper al liberalisme econòmic, que no pas en el PT, que en moltes ocasions ha estat comparat o equiparat amb el suposat govern comunista de Veneçuela (Watson, 2018).

Un altre sector que ha donat suport a Bolsonaro ha estat el grup de pressió agrícola del Brasil, perquè és vist com un polític a favor de la baixada d'impostos i de la reducció de la burocràtica protecció ambiental, impulsada pel PT i que els impedeix desenvolupar la terra com ells volen (Watson, 2018).

Per tant, respecte la influència de l'economia en la victòria de Bolsonaro, es pot determinar que sí que hi ha certa relació. Primerament, la recessió econòmica, a més d'afectar, i en molts casos empitjorar les condicions de vida de la població en general, també afecta a la confiança de la població cap als líders polítics del moment. És a dir, si durant el darrer temps de govern del PT va tenir lloc una

recessió econòmica i, consegüentment, una implementació de polítiques d'austeritat, la població brasilera disminueix la seva confiança cap a aquests líders.

En segon lloc, si es relaciona al PT amb el socialisme o el comunisme, els sectors que més en contra estan d'aquest model econòmic, i estan més a favor del liberalisme, votaran una opció alternativa com Bolsonaro, que aposta pel lliure mercat i la baixada d'impostos.

També cal mencionar que al 2013 van tenir lloc diverses protestes al Brasil, iniciades pel moviment anarquista "Pelo Passe Livre", contrari a l'augment del preu dels bitllets de transport públic. Posteriorment, altres moviments es van anar incorporant a aquestes protestes, la majoria de dretes, fent una crítica a l'esquerra, que estava governant en aquell moment amb la presidència de Dilma Rousseff (Pinto da Fonseca i Pineda Nebot, 2020). El fet de que moviments de dretes s'adhereixen a una protesta que beneficia a la classe treballadora, pot ser una estratègia per apropiarse a aquesta i captar més votants de sectors socials més humils.

4.2. Lawfare

Durant el mandat de Dilma Rousseff, del PT, es va dur a terme l'anomenada "Operació Lava-Jato". Aquesta operació es va iniciar l'any 2014 de la mà de la policia de Curitiba, i l'ha dut a terme el Jutjat Criminal N°13, a càrrec del jutge Sergio Moro, que després va ser Ministre de Justícia del govern de Bolsonaro. El seu origen va ser el descobriment, al 2013, d'una xarxa de blanquejament de diners, per la qual es va investigar i condemnar a membres del PT, entre els quals es troben Dilma Rousseff i Lula da Silva (Salas Oroño, 2019).

Arran l'"Operació Lava-Jato", s'ha dut a terme un procés de *lawfare* contra Lula da Silva, i un *Impeachment* contra Dilma Rousseff. A partir d'aquesta operació, tots dos líders han patit una persecució judicial, sobretot da Silva, acusat de corrupció amb diverses causes obertes, que, posteriorment, van caure (Salas Oroño, 2019).

L'objectiu del *lawfare* buscava desprestigiar i estigmatitzar aquests membres del PT mitjançant la novelització del procés judicial, amb un *timing* entre el jutge Moro i els fiscals de la investigació. Els mitjans de comunicació han jugat un paper molt important a l'hora d'influenciar l'opinió dels ciutadans respecte Rousseff i da Silva (Salas Oroño, 2019), per exemple, la revista "Veja" va publicar que ambdós membres del PT coneixien l'esquema de corrupció de l'empresa estatal Petrobras, i això va afectar a la seva reputació (Vollenweider i Romano, S.D.).

El *lawfare* recorda a dinàmiques d'ingerència d'EUA a Amèrica Llatina durant la Guerra Freda, legitimades, des d'aquella època, per l'anticomunisme. L'"Operació Lava-Jato" va resultar nova en certs aspectes, novetats que formen part dels

programes d'assessorament impartits a membres del sector judicial del Brasil i d'Amèrica Llatina en general, per part del govern d'EUA (Romano, 2021).

L'exvicepresident del Brasil Michel Temer, s'estava reunint amb membres de l'Ambaixada desde 2006 per informar sobre les debilitats i problemes del PT. S'ha vist com la participació de l'Ambaixada en aquest tipus d'accions eren prèvies al descobriment del cas de corrupció (Romano, 2021), per tant, l'interès d'Estats Units per destituir el govern del PT era previ a l'"Operació Lava-Jato". En altres paraules, EUA ha utilitzat l'"Operació Lava-Jato" com a justificació o excusa per deslegitimar i desprestigiar el PT i els seus líders, recolzant-se en la lluita contra la corrupció.

La intervenció d'EUA a Amèrica Llatina encara també es continua justificant com a lluita contra l'amenaça comunista. Aquesta ingerència, pròpia de la dreta, es vincula amb la lluita contra qualsevol amenaça per l'ordre polític instaurat, en aquest cas, contra qualsevol amenaça cap al liberalisme (Romano, 2021).

El fet de que es relacionés a dos líders del PT amb corrupció, ha provocat un desprestigi d'aquestes persones i el rebuig per part de la societat brasilera. En aquest procés de decadència de la seva reputació han jugat un paper fonamental els mitjans de comunicació, amb la hipermediatització dels processos judicials.

També s'ha de tenir en compte que l'exjutge Sergio Moro va formar part del govern de Bolsonaro. Es demostra així la seva ideologia i les motivacions polítiques de la seva actuació durant el procés. La ingerència d'EUA en aquest procés sembla clara, i es justificaria per l'amenaça que suposa el govern d'un partit que no és aliat i que planteja un programa que qüestiona l'ordre econòmic liberal o que no el segueix explícitament.

La lluita contra la corrupció i els casos de *lawfare* no només s'han donat al Brasil, sinó també en altres països d'Amèrica Llatina, com ara Guatemala, Colòmbia o Mèxic, per part de la dreta contra líders de l'esquerra (Stefanoni, 2018). Per tant, es tracta d'un tret comú al conjunt del continent llatinoamericà.

4.3. Valors de la societat brasilera

Els valors que defensa la societat brasilera també tenen un paper rellevant en la política del país. La cultura política del Brasil ha portat al desenvolupament d'una "democràcia inercial", la qual es sosté amb inestabilitat (de Oliveira i Vizcarra, 2020). La democràcia no es troba arraigada al Brasil, la cultura política brasilera no l'ha fet seva, per tant, la democràcia no és un dels principals valors que caracteritza la cultura política del Brasil. A més, la "nostalgia de la dictadura" està present. La cultura política del Brasil és conservadora i autoritària, i el seu suport a la democràcia és superficial (Arroyo i Stumpf, 2020).

Els valors conservadors i la religió també tenen un paper predominant en la societat brasilera. El discurs antifeminista, anti-LGBT i racista, sobretot cap a la comunitat afro-descendent, propis de l'extrema dreta, ha fet créixer el suport a Bolsonaro en els sectors més conservadors de la societat. A més, tenint en compte que un terç de la població del Brasil és evangelista, va resultar senzill que un terç dels brasilers donessin suport a Bolsonaro tan sols per motius religiosos i d'afinitat en quant a valors. Per tant, els valors conservadors i la religió han estat presents i han jugat un paper rellevant durant la campanya de Bolsonaro (Arroyo i Stumpf, 2020).

La societat brasilera, en principi per defensar la democràcia, va permetre la intervenció militar de 1964, la qual va derivar en un Cop d'Estat i posteriorment en una dictadura. Al 2018, sembla que la situació es similar, ja que, la societat brasilera tant de dretes com d'esquerres vol lluitar per defensar la seva democràcia, i uns ho fan posicionant-se a favor de Bolsonaro (Libardi, 2018). Pot semblar paradòjic defensar la democràcia i votar a Bolsonaro, però aquí es veuen les diferents concepcions de democràcia que poden existir. Si Bolsonaro no qüestiona l'ordre econòmic capitalista i aposta pel desenvolupament i creixement econòmic del Brasil, està clar que alguns sectors de la societat, com per exemple els empresaris, estaran defensant la democràcia, segons el seu punt de vista, si donen el seu suport a Bolsonaro.

De fet, es poden establir certs paral·lelismes del context actual amb la dictadura, per exemple, amb la situació econòmica del país o amb el fet de que durant els últims anys han governat líders d'esquerres que han dut a terme certs avenços en matèria de benestar social. Abans de la dictadura, en aquests dos sentits, la situació era similar al context previ a la victòria de Bolsonaro. A més, Bolsonaro, per la seva part, va prometre portar al país 50 anys enrere, és a dir, a l'època de la dictadura (Stefanoni, 2018).

Tenint en compte els antecedents polítics del Brasil, la seva cultura política i els valors de la societat brasilera, amb la importància de la religió, es pot explicar el sorgiment i l'èxit d'una extrema dreta com la de Bolsonaro, la qual pot recordar a la Dictadura militar del segle passat en el model de societat que proposa a partir dels valors que defensa.

4.4. Campanya electoral

Les campanyes electorals influeixen en l'opinió i en el vot dels ciutadans en unes eleccions. Durant els últims anys, les campanyes han patit certa modernització, deguda als canvis en la comunicació i al desenvolupament tecnològic, permetent que les campanyes arribin a molta gent. Actualment, s'utilitzen nous mitjans digitals, com les xarxes socials, i s'empren noves estratègies de comunicació, com ara l'ús

d'informació sobre el perfil dels votants. Aquests canvis en les campanyes electorals també s'anomenen “americanització” de les campanyes (Ituassu et al., 2019).

Les darreres eleccions presidencials brasileres s'han caracteritzat per diferents estratègies de comunicació i un ús intens de les xarxes socials, amb una hipermediatització de la comunicació política durant els processos electorals (Ituassu et al., 2019). La incidència de les xarxes socials ha estat major a l'hora d'explicar l'èxit de Bolsonaro que la seva aparició als mitjans de comunicació (Stefanoni, 2018)

Durant la campanya electoral, el discurs de Bolsonaro es va caracteritzar per donar importància a la seguretat pública i per rebutjar la corrupció. A més, també es va posicionar en contra de les polítiques de redistribució de la renda proposades pel PT, apostant per polítiques més properes al liberalisme econòmic (Krause et al., 2020).

Els mitjans de comunicació també van exercir un paper rellevant. Per exemple, quan Bolsonaro va patir un atemptat, els mitjans de comunicació parlaven sobre el seu estat de salut, per tant, va guanyar visibilitat i victimització, deixant a l'esquerra en una pitjor posició. A més, l'atemptat va tenir un fort ressò a Twitter, i es van incrementar significativament les mencions a Bolsonaro (Krause et al., 2020).

El protagonisme de Bolsonaro va anar augmentant. En ocasions, ni tan sols participava als debats i tot i així era el més citat a Twitter. Es va descobrir, llavors, que s'estaven fent servir *bots* per afavorir el protagonisme de Bolsonaro, i que, d'aquesta forma, els seus missatges arribessin a més electors. També es difonien *fake news* amb l'objectiu de desgastar al candidat del PT, Haddad, arribant al major nombre de persones possible (Krause et al., 2020).

Durant la segona volta de les eleccions, el Whatsapp va ser la xarxa social més utilitzada per fer campanya a favor de Bolsonaro. Van crear comptes automatitzats que feien campanya mitjançant la missatgeria instantània (Krause et al., 2020). De fet, el diari “Folha de Sao Paulo” va publicar que hi havia empresaris finançant, de forma il·legal, la campanya a favor de Bolsonaro que s'estava duent a terme per Whatsapp (Ituassu et al., 2019). Aquest ús de les xarxes socials realment incomplia la nova llei que s'havia impulsat contra les *fake news*, que tenia l'objectiu d'impedir que els perfils falsos ataquessin els candidats amb difamacions i informació falsa (Krause et al., 2020).

S'ha observat com gran part de l'electorat de Bolsonaro ha rebut notícies falses, i la majoria les ha considerat verídiques. Les *fake news* es van expandir ràpidament per les xarxes durant la campanya de les eleccions presidencials de 2018, i van tenir èxit perquè la població tendeix a confiar en opinions formades per grups influents,

sobretot si confirmen la seva opinió personal, i més encara si es desconfia de la classe política com és el cas del Brasil (Krause et al., 2020).

La campanya electoral de Bolsonaro ha estat una campanya que ha arribat fàcilment a la ciutadania, a la vegada que ha difós informació falsa en detriment d'altres candidats. El paper de les xarxes socials ha estat clau durant la campanya, amb l'ús de robots que difonien informació per tal de que aquesta arribés a més gent, permetent una ràpida difusió de les *fake news* i un augment del protagonisme de Bolsonaro a les xarxes.

També es van dur a terme enquestes preelectorals i sondejos, els quals estimaven que la candidatura preferida era la de Lula da Silva, tot i haver estat acusat de corrupció i d'estar a la presó en aquell moment. Però, si es preguntava a la ciutadania quin era el candidat que més rebutjaven, da Silva també obtenia la primera posició, segons explica Deutsche Welle. Es va comprovar que Lula da Silva podia guanyar les eleccions presidencials, però si la seva candidatura era vetada i es presentava Fernando Haddad com a substitut, Bolsonaro tenia moltes possibilitats de guanyar (Aristia, 2018).

5. CONCLUSIONS

A partir de la recerca que s'ha dut a terme durant el marc teòric i el marc analític, juntament amb l'anàlisi efectuat, es poden arribar a les següents conclusions.

En primer lloc, a la primera pregunta de recerca i a l'objectiu principal d'aquest treball, que és determinar els motius de la victòria de Bolsonaro a les eleccions presidencials del Brasil del 2018, es pot respondre a partir del conjunt dels elements analitzats durant el marc analític. Una de les causes del sorgiment de l'extrema dreta i el triomf de Bolsonaro seria el desgast del sistema polític i el descontentament polític i social que pateix la població del Brasil.

El desgast del sistema polític, el descontentament social i la desconfiança cap a les institucions s'han donat tant per la situació econòmica del Brasil com pel *lawfare*, derivant en un sentiment de rebuig de la societat cap a la classe política.

Precisament, una de les característiques principals de les eleccions presidencials de 2018 ha estat aquest rebuig a la classe política (Krause et al., 2020), de la qual Bolsonaro no en formava part. Per tant, el descontentament polític i social ha sigut canalitzat a través de Bolsonaro, que va presentar-se com a candidat d'un moviment que volia dur a terme una "revolució conservadora des de la societat" (Stefanoni, 2018). A més, l'adhesió de moviments de dretes a una protesta social com la de

2013, legítima i apropa la dreta a la societat, situant-la en bona posició, en detriment de l'esquerra.

Quant a l'economia, no només ha afectat la situació de recessió econòmica, també ha tingut a veure la comparació o equiparació del PT amb el comunisme, vist com una amenaça per l'ordre liberal. Sobretot el sector dels empresaris té aquesta concepció del PT, per tant, Bolsonaro es presenta com a millor opció per la defensa del liberalisme econòmic.

Durant el procés de *lawfare*, s'ha volgut desprestigiar a Lula da Silva i a Dilma Rousseff, influenciant en l'opinió pública amb l'ajuda dels mitjans de comunicació, novel·litant i hipermediatitzant els processos judicials. Aquest objectiu es va assolir, ja que la població va rebutjar aquests líders perquè els considera corruptes. Bolsonaro va utilitzar la lluita contra la corrupció durant la seva campanya per apropar-se a la població brasilera posicionada en contra de la corrupció, per tant, és una bona estratègia per acaparar els vots de diversos sectors de la societat. A més, també va influenciar el fet de que, tot i que Lula da Silva fos el candidat preferit a les enquestes, es vetés la seva candidatura i fos substituït per Haddad, del PT, menys popular que da Silva.

La campanya electoral de Bolsonaro ha influenciat en la opinió pública, amb un ús intens de les xarxes socials mitjançant la difusió de *fake news* i l'augment del protagonisme de Bolsonaro amb l'ajuda de robots difusors de missatges automatitzats. El discurs del candidat, durant la campanya, es va basar en el rebuig a la corrupció i la importància de la seguretat pública, dos temes que poden arribar fàcilment a la societat tenint en compte el context brasiler. A més, es va posicionar en contra de polítiques del PT, per accentuar encara més, davant la població brasilera, les seves diferències respecte aquesta força.

A més, la societat brasilera és una societat que defensa uns valors conservadors i tradicionals, els quals lliguen fàcilment amb la ideologia de Bolsonaro. La religió evangelista té un pes important al Brasil, i la major part d'evangelistes van donar el seu suport electoral a Bolsonaro. Per tant, la religió és un dels valors que ha tingut a veure amb la seva victòria. Bolsonaro ha efectuat discursos anti-feministes, anti-LGBT, entre altres temes, els quals van en la mateixa línia que el pensament o la ideologia de la població evangelista del Brasil.

En segon lloc, responent a la segona pregunta de recerca de si la victòria de Bolsonaro està relacionada amb la nostàlgia a la Dictadura militar del S.XX, i també en relació als valors, la democràcia no és un valor consolidat dins de la societat brasilera, i en alguns aspectes hi ha certa nostàlgia cap a la Dictadura militar del segle passat. Bolsonaro proposa un model de societat que recorda al d'aquesta dictadura, i, a més, la situació prèvia a la dictadura i la prèvia a la victòria de

Bolsonaro tenen paral·lelismes quant a recessió econòmica i amb el lideratge de l'esquerra i el seu avenç en matèria de benestar.

Per tant, un dels factors que podria haver determinat l'èxit electoral de Bolsonaro pot no ser directament la nostàlgia cap a la dictadura en si, però sí cap al model de societat que hi havia en aquell moment, que s'assembla en molts aspectes al que proposa ara Bolsonaro.

En tercer lloc, quant a la tercera pregunta de recerca, sobre si hi ha lligam o no de la victòria de Bolsonaro amb el rebuig social cap a la classe política, s'ha vist que sí que es així. Com s'ha explicat a l'inici d'aquest apartat de conclusions, aquest descontentament social i rebuig cap a la classe política, respecte la qual Bolsonaro es presentava com a alternativa, ha estat el principal motiu de la seva victòria. El descontent social cap a la classe política, venia, com ja s'ha vist, a partir de la recessió econòmica, el *lawfare* i el rebuig a la corrupció del PT, i de la concepció de l'"amença del comunisme" lligada amb aquest partit, principalment.

Per tant, al Brasil tenen lloc els principals motius que porten al sorgiment de l'extrema dreta, explicats a l'inici d'aquest treball. L'optimisme que generava el context post-Guerra Freda va finalitzar, per la qual cosa va sorgir una alternativa, el PT en el cas del Brasil, tal com s'ha explicat al marc teòric. Però, l'optimisme o la situació de benestar que van generar les polítiques del PT també ha finalitzat. Aquest element, juntament amb la corrupció, ha portat a un descontent social i a un desgast del sistema polític. A més, els valors de la societat brasilera tenen influència en quina força política trien. En aquest cas, com ja s'ha argumentat anteriorment, la religió evangèlica i els seus seguidors han jugat un paper clau en la tria de Bolsonaro com a President.

Finalment, cal confirmar la hipòtesi plantejada a l'inici. Efectivament una de les raons principals de la victòria de Bolsonaro és el rebuig de la societat cap als líders polítics anteriors, i Bolsonaro representa una alternativa a aquesta classe política. Com s'ha explicat durant la recerca, aquest descontentament és causat, principalment, per raons econòmiques i pel rebuig a la corrupció, amb la que es relaciona a líders del PT arrel l'"Operació Lava-Jato" i el *lawfare*.

6. BIBLIOGRAFIA

Aristia, S. (21 d'agost de 2018). Brasil: según encuestas, Lula da Silva es el favorito para las presidenciales pese a estar en prisión. *France 24*. Disponible a: <https://www.france24.com/es/20180821-brasil-lula-elecciones-presidenciales-encuestas>

Arroyo, M. i Stumpf, R. (2020). El avance de la extrema derecha en América Latina y Europa. *Política y Sociedad*, 57 (3), pp. 641-646. Disponible a: <https://revistas.ucm.es/index.php/POSO/article/view/64864>

Cannon, B. i Rangel, P. (2020). Introducción: resurgimiento de la derecha en América Latina. *Revista CIDOB d'Afers Internacionals*, (126), pp. 7-15. Disponible a: <https://raco.cat/index.php/RevistaCIDOB/article/view/378595/>

Carvajal, S. i Rengifo, L. (2021). *Impactos de la Gran Recesión Económica del 2008 al 2019 en Colombia, México y Brasil* [Treball de Grau, Institució Universitària Esumer]. Repositori Institucional Esumer. Disponible a: <https://repositorio.esumer.edu.co/jspui/bitstream/esumer/2651/1/Impactos%20de%20la%20Gran%20Recesion%20Economica%20del%202008%20al%202019%20en%20Colombia%2c%20Mexico%20y%20Brasil.pdf>

de Oliveira, H. C. i Vizcarra, I. (2020). Una democracia frágil sin valores democráticos: Brasil en el siglo XXI. *Política y Sociedad*, 57 (3), pp. 671-692. Disponible a: <https://revistas.ucm.es/index.php/POSO/article/view/69209/4564456555192>

Dos Santos, T. (1995). *Evolucao Historica do Brasil. Da colonia a crise da "Nova República"*. Disponible a: <http://ru.iiec.unam.mx/2487/1/EvolHistoDeBrasilDeLaColALaCrisDeLaNvaRep.pdf>

El-Erian, M. A. (juny de 2016). El ascenso de la derecha en América Latina. *Nueva Sociedad*. Disponible a: <https://www.nuso.org/articulo/el-ascenso-de-la-derecha-en-america-latina/>

Ituassu, A., Capone, L., Firmino, L. M., Mannheimer, V. i Murta, F. (2019). Comunicación política, elecciones y democracia: las campañas de Donald Trump y Jair Bolsonaro. *Perspectivas de la comunicación*, 12 (2), pp. 11-37. Dispñible a: https://scielo.conicyt.cl/scielo.php?pid=S0718-48672019000200011&script=sci_arttext&tlng=e

Krause, S., Marques Schaefer, B., Leme Barbosa, T. A., Pimentel Corrêa, C. i Telles H. (2020). La elección brasileña de 2018: nuevos patrones de financiación,

desafección política y redes sociales. *Revista Latinoamericana de Opinión Pública*, 9 (1), pp. 91–117. Disponible a: https://gredos.usal.es/bitstream/handle/10366/143449/La_eleccion_brasilena_de_2018_nuevos_pat.pdf;jsessionid=6A75A9C242AAF65F68F8FDC234EFF457?sequence=1

Krugman, P. (2018). ¿Qué demonios le pasó a Brasil?. *The New York Times*. Disponible a: <https://www.nytimes.com/es/2018/11/12/espanol/opinion/paul-krugman-crisis-brasil.html>

Libardi, M. (26 d'octubre de 2018). Brasil 1964x2018. ¿La historia se repite?. *Open Democracy*. Disponible a: <https://www.opendemocracy.net/es/democraciaabierto-es/brasil-1964-x-2018-la-historia-se-repite/>

Lissardy, G. (3 de març de 2016). Brasil: las 4 causas del desplome de la mayor economía de América Latina. *BBC news*. Disponible a: https://www.bbc.com/mundo/noticias/2016/03/160303_brasil_causas_del_desplome_economico_gl

Martínez Fragoso, C. A. (2015). *Importancia de los valores*. [Presentación de Power Point]. Repositorio Institucional de la Universidad Autónoma del Estado de México. Disponible a: <https://ri.uaemex.mx/handle/20.500.11799/34766>

Panigo, D., Castillo K. i Monzón N. (2019). La preferencia por la desigualdad y el ascenso de gobiernos de derecha en América Latina: una aproximación econométrica a la hipótesis de Dubet. *Cuadernos de Economía Crítica*, 5 (10), pp. 71-98. Disponible a: <http://sociedadeconomiacritica.org/ojs/index.php/cec/article/view/149/354>

Pinto da Fonseca, F. C., i Pineda Nebot, C. P. (2020). Las expresiones de la derecha en Brasil y en España: conservadurismo, neoliberalismo y fascismo. *OXÍMORA Revista Internacional De Ética Y Política*, (16), pp. 63–84. Disponible a: <https://revistes.ub.edu/index.php/oximora/article/view/29252>

Real Academia Española. (S.D.). Campaña electoral. A *Diccionario panhispánico del español jurídico*. Disponible a: <https://dpej.rae.es/lema/campa%C3%B1a-electoral>

Romano, S. M. (2021). El *lawfare* en la era Trump: antecedentes y continuidades de Guerra Fría. A Morgenfeld L. i Aparicio Ramírez M. (Cord.), *El legado de Trump en un mundo en crisis* (397-420). Siglo veintiuno editores. Disponible a: <http://biblioteca.clacso.edu.ar/clacso/se/20211026034717/El-legado-Trump.pdf>

Salas Oroño, A. (2019). Juristocracia y ámbitos de aplicación en el *lawfare* brasileño. A G. García Sojo (Ed.), *Lawfare. Guerra judicial y neoliberalismo en América Latina* (1a edició, pp. 39-57). Madrid: Mármol-Izquierdo Editores. CELAG.

Sanahuja, J. A. (2019). Crisis de la globalización, el regionalismo y el orden liberal: el ascenso mundial del nacionalismo y la extrema derecha. *Revista Uruguaya de Ciencia Política*, 28 (1), pp. 59-94. Disponible a: http://www.scielo.edu.uy/scielo.php?script=sci_arttext&pid=S1688-499X2019000100059

(S.D.) Extrema derecha - Sociología y política. *Definiciones y Conceptos*. Disponible a: <https://definicionesyconceptos.com/extrema-derecha-sociologia-y-politica/>

(S.D.). ¿Qué es economía?. *INE ciudadano. Definiciones estadísticas. Economía*. Disponible a: <https://www.ine.cl/ine-ciudadano/definiciones-estadisticas/economia/que-es-economia>

Simón, M. A. (2020). Nueva extrema derecha. A J. Antón i X. Torrens (Ed.), *Ideologías y movimientos políticos contemporáneos* (4a edición, pp. 501-536). Madrid: Tecnos.

Stefanoni, P. (2018). Biblia, buey y bala...recargados. Jair Bolsonaro, la ola conservadora en Brasil y América Latina. *Nueva Sociedad*, (278), pp. 4-11. Disponible a: <https://biblat.unam.mx/hevila/Nuevasociedad/2018/no278/1.pdf>

Vollenwider C. i Romano S. (S.D.). *Lawfare*. La judicialización de la política en América Latina. CELAG. Disponible a: <http://www.celag.org/wp-content/uploads/2017/03/LawfareT.pdf>

Watson, K. (28 d'octubre de 2018). Jair Bolsonaro gana en Brasil: los 5 grupos que le dieron el triunfo al polémico presidente electo. *BBC news*. Disponible a: <https://www.bbc.com/mundo/noticias-america-latina-46018820>

Wolfe, J. (2010). *Autos and progress. The brazilian search of modernity*. Disponible a: <https://ebookcentral.proquest.com/lib/uab/reader.action?docID=3053782>

(26 de juny de 2017). Encuesta: Lula encabeza la intención de voto hacia 2018. *Deutsche Welle*. Disponible a: <https://www.dw.com/es/encuesta-lula-encabeza-intenci%C3%B3n-de-voto-hacia-2018/a-39419488>